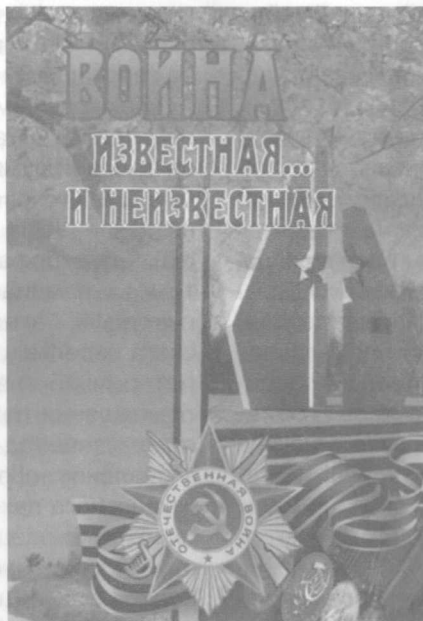

ВЯДОМЫЯ І НЕВЯДОМЫЯ СТАРОНКІ ГІСТОРЫІ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ НА АСПОЎШЧЫНЕ

У 2012 г. выйшла з друку перапрацаванае і дапоўненае выданне зборніка "Война известная... и неизвестная"*, куды ўвайшлі артыкулы, даследчыя работы школьнікаў і запісы ўспамінаў жыхароў Асіповіцкага раёна Магілёўскай вобласці аб падзеях Вялікай Айчыннай вайны, успрымання людзьмі ваеннай паўсядзённасці. У рэцэнзуемай кнізе, створанай калектыўнымі намаганнямі беларускіх і ізраільскіх даследчыкаў, настаўнікаў, школьнікаў, аўтары спрабуюць вырашыць некалькі ўзаемязвязаных задач: ліквідаваць некаторыя "белыя плямы" ў адной з малавядомых старонак рэгіянальнай гісторыі роднага краю, асвятліць высакародную дзейнасць Праведнікаў Народаў Свету, ураджэнцаў і жыхароў Асіповіцкага раёна, а таксама ўвекавечыць памяць аб ахвярах генацыду.

Трэба сказаць некалькі слоў аб галоўным ініцыятары стварэння рэцэнзуемага зборніка — настаўніцы гісторыі сярэдняй школы № 2 г. Асіповічы, метадысту Асіповіцкага раённага аддзела адукацыі Наніле Львоўне Цыганок, якая на працягу некалькіх гадоў вяла ў раённым цэнтры і дзясятках навакольных вёсак і мястэчак несупынны пошук самых розных артэфактаў трагедыі, зладзіла шмат сустрэч і інтэрв'ю з мясцовымі старажыламі — сведкамі тых страшных падзей, з людзьмі, якія выратаўвалі яўрэяў, і з самімі выратаванымі. Яна зрабіла сотні фотаздымкаў і дыктафонных запісаў, выявіла ў зборніках публікацый і сямейных архівах апытуемых асоб дакументы рознага паходжання, прыцягнула да пошукавай і даследчай працы некалькіх сваіх вучняў. Настаўні-

ца сама і разам з вучнямі напісала дзясяткі артыкулаў, была навуковым кіраўніком вучнёўскіх навукова-даследчых работ па тэме Халакосту, якія не раз перамагалі ў абласных і рэспубліканскіх конкурсах на лепшае даследаванне гэтай тэмы.

Кніга ўключае два ўводныя словы (аўтарамі іх з'яўляюцца доктар гістарычных навук, прафесар Э.Юфе і журналіст, заслужаны дзеяч культуры Рэспублікі Кыргызстан А.Баршай), 5 раздзелаў і некалькі дадаткаў. Амаль палову яе займаюць успаміны жыхароў горада Асіповічы і населеных пунктаў Асіповіцкага раёна. Закрываюць кнігу ілюстрацыйныя матэрыялы (карта, копіі дакументаў, фотаздымкі), якія паспрыяюць увекавечанню памяці

аб гісторыі Халакосту на Асіповіччыне ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

На нашу думку, зусім невыпадкова, што ключавым словам у назве кнігі з'яўляецца азначэнне "невядомая" ў дачыненні да Вялікай Айчыннай вайны. Яно паказвае галоўны матыў навукова-практычных пошукаў настаўнікаў і школьнікаў — раскрыць такія аспекты гісторыі Халакосту, пра якія яшчэ не гаварылася, удакладніць нашы веды аб рэгіянальнай гісторыі Магілёўшчыны. Гэта яшчэ раз падкрэслівае важнасць краязнаўчай работы, якая, дарэчы, у Асіповічах і Асіповіцкім раёне набыла сістэматычны характар.

* Война известная... и неизвестная: сборник статей, исследовательских работ школьников и воспоминаний. 2-е изд., перераб. и доп. / сост.: Н.Л.Цыганок. — Минск: БГАТУ, 2012. — 468 с. Першае выданне выйшла ў 2010 г.

Для даследчыкаў ваеннай гісторыі асаблівы інтарэс уяўляе **першы раздзел кнігі “Учэныя о Холокосте”** (с. 12—46), у якім вучоныя з Ізраіля і Беларусі прадставілі свае артыкулы па праблеме. Так, вядомы ізраільскі навуковец, пісьменнік і журналіст *А. Кардаш* у артыкуле пад назвай “Шоа” паказаў эвалюцыю даследавання тэмы Халакосту ў сучаснай гістарыяграфіі ў Вялікабрытаніі, Германіі, Даніі, ЗША, Ізраіле, Італіі, Польшчы, Францыі і іншых краінах (с. 13). Арыгінальны ракурс падачы матэрыялу спрыяе не толькі асэнсаванню значнасці Халакосту ў гісторыі еўрапейскіх краін, што перажылі трагедыю татальнага вынішчэння яўрэйскага насельніцтва, але і вызначэнню месца гэтай гістарычнай з’явы ў сусветнай гісторыі. На жаль, аўтар не закранае ў артыкуле трагедыю шматэтнічнай Беларусі, нічога не гаворыць аб гісторыі Мінскага гета, якая стала вядомай з канца 1940-х гг. дзякуючы выхаду ў свет унікальнай кнігі Г.Смоляра — спачатку ў Маскве (10 тыс. асобнікаў на ідыш і 50 тыс. — на рускай мове), а затым у ЗША (1989 г.). Той факт, што з сярэдзіны 1990-х гг. трагедыя яўрэйскай Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны трапіла ў пастаянны фокус даследавання ў беларускай гістарыяграфіі, таксама не знайшоў свайго адлюстравання ў матэрыяле (с. 20).

Другі навуковы артыкул, аўтарам якога з’яўляецца старшы навуковы супрацоўнік Цэнтра дзяспары пры Тэль-Авіўскім універсітэце *Л. Смілавіцкі*, мае назву “*Еврейские беженцы и эвакуация: нераскрытая страница Холокоста*” (с. 21—32). У ім адзначаецца, што летам 1941 г. сотні тысяч яўрэйскай Беларусі, Прыбалтыкі, Украіны і Малдовы (аўтар не называе заходнія вобласці Расіі. — **С.Н.**) апынуліся перад пагрозай фізічнага вынішчэння і былі вымушаны эвакуіравацца далей на Усход. Безумоўна, беларускаму чытачу хацелася б ведаць, якая ж колькасць яўрэйскай пакінула тэрыторыю Беларусі з пачаткам у чэрвені 1941 г. гітлераўскай агрэсіі супраць СССР. Аднак, на жаль, аўтар абыходзіць маўчаннем у сваім матэрыяле гэтую вельмі важную для нас лічбу (с. 26). Увядзенне жа такой лічбы ў сучасны навуковы дыскус дазволіла б беларускім гісторыкам у рэшце рэшт наблізіцца да вызначэння дакладнай колькасці яўрэйскай, якія сталі ахвярамі нацысцкай палітыкі на тэрыторыі Беларусі.

Паводле сцвярджэння прафесара *Э. Іофе*, аўтара трэцяга навуковага артыкула кнігі на тэму “*Холокост в местечках и деревнях Белоруссии (1941—1943)*”, гісторыя Халакосту на рэгіянальным узроўні яшчэ чакае свайго даследчыка (с. 45). *Э. Іофе* прыводзіць звесткі з дакументаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўнага архіва Расійскай Федэрацыі, а таксама ўспамінаў выдавоўцаў наступстваў нацысцкага генацыду яўрэйскага насельніцтва на беларускай зямлі. Гісторыя Халакосту раскрываецца на прыкладзе падзей у Ашмянах, Відзах, Зембіне, Бялынічах, Беразіно, Багушэвічах, Лельчыцах, Нароўлі, Воранаве, Дукоры, Гарадзеі, Крупках, Смалявічах, Браславе, Друйска і іншых населеных пунктах. Вельмі важнай нам падаецца выснова аўтара

пра тое, што па цяперашні час у дачыненні да некаторых мястэчак Беларусі амаль немагчыма ўстанавіць дакладна, колькі ж яўрэйскай там загінула (с. 42, 43, 44). У гэтай сувязі чытачу было б цікава даведацца, колькі ахвяр сярод яўрэйскага насельніцтва было ў тых беларускіх мястэчках, пра якія піша ў сваім артыкуле аўтар. Ва ўступным нарысе да кнігі ён прывёў такую лічбу ў дачыненні да жыхароў населеных пунктаў Асіповіцкага раёна — 4573 чалавек, амаль палову з якіх складалі яўрэі (с. 6). Патрабуюць пераканаўчых доказаў і некаторыя іншыя прыведзеныя аўтарам лічбы, у прыватнасці аб 90 тыс. еўрапейскіх яўрэйскай з сямі краін Заходняй, Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, якія былі дэпартаваны і знішчаны на тэрыторыі Беларусі (с. 32). Заўважым таксама, што даныя аб трагедыі яўрэйскай з гэта ў Крупках, якія прыводзіць паважаны даследчык са спасылкай на нямецкага гісторыка *К. Герлаха**, змешчаны ў кнізе гэтага даследчыка на с. 586, а не на с. 481, як піша прафесар *Э. Іофе*. І ў рэшце рэшт, нельга не звярнуць увагу паважанага аўтара на ўжыванне ў сучаснай гістарыяграфіі назвы нашай краіны. Агульнапрынятай з’яўляецца назва “Беларусь”, да якой неабходна звяртацца ў навуковых выданнях.

Такім чынам, тры прапанаваныя артыкулы дапамагаюць чытачам скласці ўяўленне аб даследаванні такой сумна вядомай гістарычнай з’явы, якая ўвайшла ў сусветную гістарыяграфію пад рознымі назвамі — Шоа (у перакладзе з іўрыта — катастрофа), Катастрофа, Халакост. Апошняя назва найбольш трывала замацавалася ў найноўшай замежнай гістарыяграфіі. Гэтым самым гісторыя генацыду яўрэйскага насельніцтва вылучаецца ў якасці выключнай гістарычнай з’явы, звязанай з пэўнымі актамі ахвярапрынашэння, паколькі слова Халакост мае наступнае паходжанне: ад грэчаскага *holos* = цалкам + *kausis* = спаленне, ці знішчэнне ахвяры (галоўным чынам жывёльнага паходжання) шляхам поўнага спалення. Атрымліваецца, што Халакост азначае ні што іншае як “спаленне цалкам”, “спаленне ахвяры”, “прынашэнне ахвяры Богу”. Але масавае знішчэнне яўрэйскай не было такой ахвярай. Факты спалення яўрэйскай у печах канцэнтрацыйных лагераў сведчаць пра метады, якія выкарыстоўвалі нацысцкія злачынцы ў дачыненні да ахвяр рознага паходжання, у тым ліку і яўрэйскай. Аднак на акупіраванай тэрыторыі Беларусі масавае знішчэнне яўрэйскай адбывалася шляхам іх масавых расстрэлаў. На гэтыя аспекты Халакосту звяртаюць увагу і нямецкія даследчыкі.

Пачынаючы з 1970-х гг. азначэнне Халакост трывала ўвайшло ва ўжытак у сусветнай гістарыяграфіі, у прыватнасці англамоўнай. Пазней яно стала выкарыстоўвацца і ў айчынных даследаваннях. Што тычыцца нямецкіх даследчыкаў, то яны гэты тэрмін амаль не выкарыстоўваюць, паколькі існуе агульнавядомы тэрмін генацыд, які азначае знішчэнне асобных груп

* Гл. Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland. Hamburg, 1999.

насельніцтва па расавых, нацыянальных, этнічных, палітычных або рэлігійных матывах. На нашу думку, тэрмін генацыд сапраўды больш адпавядае сутнасці апісваемай гістарычнай з’явы.

У другім раздзеле кнігі пад назвай “**Бездны Холокоста**” (с. 47—191) прадстаўлены (у скарачаным выглядзе) 8 даследчыцкіх прац школьнікаў і педагогаў Асіповіцкага раёна пра гісторыю, паўсядзённае жыццё і трагедыю мясцовага яўрэйскага насельніцтва. Унутранае адзінства гэтай часткі зборніка забяспечвае разгляд лёсаў яўрэяў, фактаў іх барацьбы і выжывання ва ўмовах нацысцкай акупацыі Асіповіцкага раёна ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

Спынімся падрабязней на некаторых матэрыялах. Так, першай прадстаўлена работа на тэму “*Незабываемое (из истории Холокоста в Осиповичском районе)*” (с. 47—98), падрыхтаваная вучаніцамі СШ № 2 г. Асіповічы *В. Зайцавай* і *В. Новік* (адзначана Дыпламам другой ступені на V Міжнародным конкурсе работ аб Халакосце ў Маскве, 2007 г.). У ёй школьніцы на аснове розных літаратурных і архіўных крыніц, а таксама ўспамінаў мясцовых жыхароў закранулі асноўныя вехі гісторыі яўрэйскага насельніцтва ў даваенныя гады, а таксама паказалі яго трагедыю ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Важным укладам можна лічыць “*Дадатак I*” (с. 70—90), складзены вучаніцамі ў ходзе правядзення свайго навуковага даследавання. Ён змяшчае не ўнесеныя ў спісы кнігі “Памяць. Асіповіцкі раён” імёны і прозвішчы 78 чалавек, якія пражывалі да вайны ў г. Асіповічы, а падчас яе загінулі. Акрамя таго, у выніку пошукаў школьніцамі былі ўстаноўлены прозвішчы і вызначаны род заняткаў 308 яўрэяў (па стану на кастрычнік 2012 г.), якія да вайны пражывалі ў г. Асіповічы. Важным падаецца нам і “*Дадатак II*” (с. 91—98), складзены вучаніцамі з дапамогай педагогаў і мясцовых жыхароў. У ім пазначаны імёны і прозвішчы яўрэяў, якія загінулі ў м. Свіслач у 1941 г.

У матэрыяле настаўніка гісторыі і грамадазнаўства Ясеньскай СШ *Л. Бязручкі* “*Так пачинаўся пасёлок Ясень*” (с. 101—105) расказваецца аб узнікненні гэтага населенага пункта ў 1870-я гг. як чыгуначнай станцыі, далейшым развіццём у пачатку ХХ ст., шматнацыянальным і шматканфесійным складзе яго насельніцтва. Значную частку жыхароў пасёлка складалі яўрэі. Гісторыя іх паходжання ў пасёлку раскрываецца якраз у гэтым матэрыяле, які неабходна разглядаць як уводны да наступнага матэрыялу. Работа вучаніцы Ясеньскай школы *К. Дрозд* “*От Освенцима до Ясеня. Трагедия еврейского народа*” (с. 101—113) расказвае аб падзеях 2 сакавіка 1942 г., калі былі расстраляны яўрэі пасёлка Ясень.

Для вучаніцы Дараганаўскай СШ *Н. Лосік* прадметам разгляду стала трагедыя дзяцей у санаторыі “Крынікі”. У прапанаванай рабоце “*Дзіцячы санаторый “Крынікі” ў 1941—1943 гг.*” (с. 113—129) (адзначана Дыпламам трэцяй ступені на IV Рэспубліканскім конкурсе творчых работ навучэнцаў і студэнтаў па грамадазнаўчых навуках “Вялікая Айчыннай вайна ў гіста-

рычнай памяці беларускага народа (да 60-годдзя Перамогі над фашысцкай Германіяй)”, 2005 г.) паказаны малавядомыя старонкі гісторыі гэтага месца масавага ўтрымання дзяцей, устаноўлены імёны тых, хто загінуў. Аўтар расказвае аб жудаснай акцыі, праведзенай нацысцкімі карнікамі ў красавіку 1942 г., калі з амаль 300 дзяцей вылучылі 82 дзіцяці яўрэйскай нацыянальнасці, у тым ліку ясельнага ўзросту, і знішчылі іх. Н. Лосік удалося ўстанавіць больш за 70 імёнаў і прозвішчаў гэтых дзяцей, а таксама імёны супрацоўнікаў, адны з якіх дапамагалі дзецям, а іншыя здзекаваліся з іх (Дадаткі 1, 2) (с. 126—129).

Праведнікам Народаў Свету — людзям, якія ў гады вайны з рызыкай для свайго жыцця і жыцця блізкіх выратаўвалі ці садзейнічалі выратаванню яўрэяў, — прысвечана работа “*Невоспетые герои*” вучаніц СШ № 2 г. Асіповічы *В. Зайцавай* і *В. Новік* (адзначана Дыпламам першай ступені на абласным конкурсе навукова-даследчых работ школьнікаў у Магілёве, 2008 г.) (с. 129—173). З дапамогай *Н. Л. Цыганок* вучаніцы склалі спіс выратавальнікаў яўрэяў у Асіповіцкім раёне, у якім пазначана больш за 25 прозвішчаў (с. 169—172). Па выніках працы мясцовых краязнаўцаў удалося ўславіць подзвіг *А. Дзянісава*, і 17 снежня 2007 г. яму было прысвоена званне Праведнік Народаў Свету (с. 162).

Аб тым, што адбывалася ў ваенны час у пасёлку Ялізава, расказала *Н. Цыганок* у невялікім матэрыяле “*Приоткрыть завесу тайны*” (с. 174—183). Сваю галоўную мэту аўтар бачыла ў тым, каб жыхары пасёлка ведалі імёны трох сваіх землякоў (Кірыла і Ніны Раковічаў, Ніны Лысюк), якія выратаўвалі яўрэяў у гады вайны, за што атрымалі званне Праведнікаў Народаў Свету. Аўтар асабліва падкрэсліла, што ў час размоў з жыхарамі пасёлка ў ходзе збору матэрыялу ніхто не мог расказаць пра тыя падзеі. У гады вайны ні выратавальнікі, ні тым больш выратаваныя не хацелі і не маглі казаць аб тых падзеях. Але цяпер настаў час, каб ліквідаваць такую недарэчнасць. Трэба гаварыць, пісаць, нагадваць пра тыя факты, якія сведчаць аб высокіх чалавечых якасцях жыхароў Беларусі (с. 183).

Аўтар работы “*Холокост — это наше вчера, сегодня или, может быть, завтра?*” *А. Петруковіч* абагульніў вынікі апытанняў, праведзеных вучнямі і настаўнікамі Лапіцкай СШ (работа адзначана Дыпламам II ступені на раённым конкурсе работ па Халакосту ў Асіповічах, 2007 г.). Ён асабліва падкрэслівае думку старшакласнікаў аб тым, што цяперашнім свядомым грамадзянам Беларусі неабходна ведаць, памятаць і пастаянна расказваць аб той трагедыі, якую давялося перажыць жыхарам Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (с. 191).

Адметным з’яўляецца трэці раздзел кнігі “**Наша памяць о войне (воспоминания жителей)**” (с. 192—409). У ім прадстаўлены 32 запісы ўспамінаў жыхароў розных населеных пунктаў Асіповіцкага раёна: г. Асіповічы (12 інтэрв’ю), пасёлкаў Дараганава (1) і Ялізава (3), вёсак Вяззе-Зборск (3), Градзянка (4), Ліпень (2) і Свіслач (7). Сярод гэтых успамінаў

ёсць матэрыялы ізраільскага пісьменніка А.Баршя "Белла Баршай: Погром стоит перед глазами", краязнаўца Т.Жукавай "Традиции древней земли Вщижа", тэматычна звязаныя з успамінамі Л.Баршя (Ізраіль), І.Аўсяевіча (ЗША), Г.Забаўскага і Ц.Рубінчык (Беларусь) аб знішчэнні фашыстамі яўрэйскага насельніцтва мястэчка Свіслач. Кожнае з іх раскрывае пэўны сюжэт з жыцця і барацьбы яўрэйскага насельніцтва Асіповіччыны ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

Адметнай прыкметай абсалютнай большасці падрыхтаваных інтэрв'ю з'яўляецца тое, што яны былі запісаны і літаратурна апрацаваны Н.Цыганок (некаторыя — з дапамогай яе надзейных памочнікаў В.Новік і В.Зайцавай). Зварот да розных фактаў, у тым ліку супярэчлівых, але датычных гісторыі ваеннай паўсядзённасці — такі прынцып быў пакладзены ў аснову правядзення інтэрв'ю. Як вынік, на старонках зборніка зафіксаваны шматлікія факты і думкі, якія патрабуюць крытычнай праверкі, а часам нават дакументальнага пацвярджэння. Напрыклад, абавязковай верыфікацыі патрабуюць наступныя выказванні: "многие жители Осипович пошли в полицию" (с. 193), "в Осиповичах была школа, ...где все были против Советской власти" (с. 194), "в бригаде Ливенцева В.И. было много евреев" (с. 198) і іншыя падобныя да іх. На наш погляд, пры падрыхтоўцы да друку гэтыя і падобныя да іх выказванні, якія нельга лічыць дакладнымі, патрабавалі пэўнай рэдактарскай праўкі ці адпаведных навуковых каментарыяў. Да матэрыялаў такога кшталту неабходна падыходзіць больш сур'ёзна і выключна прафесійна. Гэта патрабуе звароту да арыгінальных архіўных матэрыялаў, прыкладзення згадак пра раней апублікаваныя матэрыялы, што дадало б навуковай каштоўнасці апублікаваным матэрыялам.

Два заключныя раздзелы кнігі прысвечаны захаванню ў памяці людзей гісторыі Халакосту. Як трапа адзначыла ва ўступным слове да **чацвёртага раздзела** пад назвай "**Поэзия памяти**" (с. 410—413), у якім сабраны вершы пра падзеі вайны і ўшанаванне ахвяр і герояў, Н.Цыганок, "*памяць нельга сцерці, памяць нельга забіць...*". Мы павінны яе захоўваць, каб перадаць наступным пакаленням.

Пяты раздзел кнігі "Сохранение памяти" (с. 414—428) змяшчае вельмі важную матэрыялы, што

тычацца ўвекавечання памяці аб мінулым у Асіповіцкім раёне. Напрыклад, лектарская група ў складзе сямі старшакласнікаў СШ № 2 г. Асіповічы праводзіла на працягу некалькіх гадоў работу сярод дзяцей і дарослых горада і раёна на тэму гісторыі Халакосту. Акрамя таго, з удзелам пошукавай групы і грамадскасці былі адкрыты помнікі ахвярам Халакосту ў г. Асіповічы, в.Дараганова (на месцы санаторыя "Крынікі" ў памяць аб загінуўшых яўрэйскіх дзецях), пасёлку Ялізава (новы помнік Праведніку Народаў Свету К.Раковічу на могілках).

Заключны раздзел кнігі — публікацыя тэксту выступлення Н.Цыганок на X Міжнароднай канферэнцыі школьнікаў і выкладчыкаў "Холокост: память и предупреждение" (г. Брэст, 23 чэрвеня 2010 г.) (с. 421—428), у якім зроблена грунтоўная справаздача аб удзеле аддзела адукацыі Асіповіцкага райвыканкама ў развіцці навукова-даследчай работы школьнікаў на Асіповіччыне па тэме Халакосту.

У канцы кнігі змешчаны дадаткі, куды ўключаны архіўныя дакументы, малавядомыя фотаздымкі, карты-схемы (с. 430—467).

Падводзячы вынік, трэба вярнуцца да ўжо згаданай намі думкі аб прынцыповым значэнні рэгіянальнай гісторыі, ведаў па гістарычным, у прыватнасці, ваенным краязнаўстве. Рэцэнзуемае выданне каштоўнае ў першую чаргу тым, што ў ім упершыню адноўлены шматлікія невядомыя і малавядомыя старонкі гісторыі Асіповіччыны ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Таксама яно ўяўляе яскравы прыклад спалучэння асабістай ініцыятывы і грамадскай жыццёвай практыкі. Дзякуючы ініцыятыве апантанага аматара айчыннай гісторыі — педагога Н.Цыганок, а таксама падтрымцы яе пачынанняў на розных узроўнях удалося падрыхтаваць унікальную кнігу-зборнік, прысвечаную лёсам беларускіх яўрэяў. Ініцыятыва аднаго чалавека і жаданне іншых удала спалучыліся ў справе ўшанавання ваеннага мінулага роднага краю, і такі прыклад неабходна ўсяляк распаўсюджаць. Выкажам спадзяванне, што паспяхова завершаны праект, пабудаваны на грамадскай ініцыятыве, прынцыпе адданасці слову і справе, знойдзе водгук у сэрцах моладзі нашай краіны.

Сяргей Новікаў,
кандыдат гістарычных навук.